

Մ Ի Բ Ա Յ Է Լ Ն Ա Լ Բ Ա Ն Դ Ե Ա Ն

Մի գէտը, որի ամբողջ շարքաշ կեանքը մի մութ գիշեր էր:

Մի անձնաւորութիւն, որ աշխարհ էր եկել անժամանակ, որ մտել էր կեանք, երբ այդ կեանքը դեռ պատրաստ չէր ընդունիլ նրան, գիմուորել նրա գալուստը:

Մի մտաւարական, որ հագուազիւտ ոյժ էր յետագայ ժամանակների յեզոփոխութեան համար, նրա կարապետը:

Մի քնքոյշ ծաղիկ, որ թառամեց գրծ-նեայ հիւսիսի սառնամանիքներից:

Ս. Նալբանդեանի ծնողները (Կապարտ եւ Մարիամ) սրտականում էին Նոր-Նախիջեանի միջնակարգ գասակարգին:

Մինչեւ այժմ նրանց փոքրիկ տունը, ուր ծնունդ էր եւ Միքայէլը, գոյութիւն ունի եւ գտնւում է այժմեայ 26 դժում, համար 24:

Երիտասարդ Միքայէլը նախ մտադրութիւն ունեցաւ դառնալ հագուարական:

Նա մի քանի ժամանակ տիրացուի պաշտօն էր կատարում Ս. Թորոս եկեղեցում:

— Լաւ տիրացու էր Միքայէլ Նալբանդեանը, հարցնում է մի օր յայտնի հայ գրամատուրի Այ. Աբելեանը ծերունի Նախիջեանցի Ս. Մառտեանից:

Միտուկը մի րոպէ մոռածում է եւ պատասխանում.

— Նրա ձայնը լաւ չէր. բայց նա երգում էր ոգեւորութիւն:

Շարականները եւ սաղմոսները ոչինչ չէին տաւում Նալբանդեանի հատարական ցաւերով տանջուող, տառապող սրտին եւ

նա, թողնելով պաշտօնը եւ Նոր-Նախիջեանը, ուր ունեցաւ անթիւ թշնամիներ, հեռացաւ Մոսկուա:

Այստեղ Կապարեանի ճեմարանում նա ստանձնեց Հայոց լեզուի վարժապետի պաշտօնը:

Ձրպարաութիւնը, քէնը, ոխը, նախանձը եւ մասնութիւնը չառին նրան այստեղ եւ հոգեփառ եւ նա պարտաւորուած թողեց ճեմարանը, ուսուցչութիւնը եւ իբրեւ ազատ ունկնդիր մտաւ Մոսկուայի համալսարանի բժշկական մասնաճիւղը:

Մօտենում էր մեծամեծ բարեփոխուած թիւնների գարը եւ Ս. Նալբանդեանը իւր զգայուն սրտով զգաց այդ, բմբռնեց եւ լիովին անձնատուր եղաւ այդ բովերին, նա գտաւ իրեն հիգակակից Սա. Նալբանդեանցին եւ երբ վերջինս սկսեց հրատարակել «Հիւսիսափայլ»ը, նա դարձաւ նրա մշտական աշխատակիցը:

Կոմս Էմմանուէլի յօգուածները զարգարում էին «Հիւսիսափայլ»ի էջերը եւ նրա արին լեզիով գրուած երկերը մինչեւ այժմ չեն կորցրել իրենց թարմութիւնը:

Ս. Նալբանդեանը մի նեղ մասնագէտ չէր:

Ոչ, նա բառին ամենալայն իմաստով հանրագէտ էր:

Նա եւ՛ ըննաստեղծ էր, եւ՛ թարգմանիչ, եւ՛ վիպասան, եւ՛ կծու, իսկոյն երգիծաբան, եւ՛ հրապարակախօս:

Նա տեսնում էր հայ ազգի ծով մտաւոր կարօտը եւ աշխատում էր բաւարարութիւն տալ նրա բոլոր պահանջներին.

Նա գրում էր մի՞նչեւ անգամ ուսումնասիրեալ, լեզուագիտական հետազոտութիւններ, բայց գլխաւորապէս Նա հրապարակաւստ էր:

Բնութիւնը կարծես գիտմամբ միայն եր միեւնոյն գործունէութեան մէջ Մ. Նալբանդեանին եւ Սա. Նազարեանցին: Այդ երկու խոշոր ոյժերը լրացնում էին իրար:

Սա. Նազարեանցը, իբրեւ տեսական մարդ, ստեղծում էր իւր առանձնատեսակի մէջ, իսկ Մ. Նալբանդեանը անց էր կացնում այդ ստեղծագործութիւնը իւր վառ, ալրուղ սրտի խորաններէից, ձուլում էր, տալիս էր նրան իրական ձեւ, միայն և ձգում էր ժողովրդի լայն խաւերին:

Նրանք երկուսը պահանջում էին նոր լեզու. նոր աշխարհաբառ, մարդասէր դաստիարակութիւն, ազատութիւն կնոջ համար, աղջիկների եւ սղանների համար խառն դաստիարակութիւն. նրանք երկուսը յաւելին միզում ընդդէմ նեղ ազգասիրութեան, շովինիզմի, աւանդական փաստակար սովորութիւնների, ծէսների, սնտիկապաշտութիւնների:

Մ. Նալբանդեանը ասորեայ, իրական կեանքը հիմք էր դարձնում իւր բոլոր գրութիւնների, պնդումների, յոգումների եւ կարծիքների:

Նա ինքը պի՞ղք կոչուած էր ուժալ կեանքի հետ եւ այդ էր սրտածառը, որ նա շատ էժան էր պնդաւորում ժամանակակից հայ գրականութիւնը. այդ գրականութեան մէջ նրա կարծիքով չէր անդրադառնում իրական կեանքը, նրա երեւոյթները:

Նա ամէն ճիւղ թափում էր ազատել հայ դպրոցը հոգեւորականների ուղեցուկից. նա անդադար իրկնում էր, որ ինքը չէր հայ դաստիարակութիւնը պիտի առնէ հայ դպրոցը իւր հսկողութեան տակ. հոգեւորականներին նա առաջարկում էր տարածել ժողովրդի մէջ Աւետարանի վեհ խօսքը եւ սրբազան գիտման մի հայ կարողանայ ըմբռնել Աւետարանի իմաստը եւ քարոյզ:

Նա պահանջում էր, որ Աւետարանը թարգմանուի աշխարհաբառ լեզուի:

Մ. Նալբանդեանը ըմբռնում էր հայ եկեղեցու մեծ դերը, եկեղեցին նրա կործիքով պահպանել է և պահպանում է համայն Հայութիւնը եւ իբրեւ կրաշարժիկ կապում է իրար հետ ցամ ու ցիր եղած Հայերին:

Նա ասելով տուում էր աւելուորը, չարհիւթիւնը. Նա համակրում էր մութ, անգրագէտ գիւղացուն եւ միշտ կրկնում էր, որ անհրաժեշտ է հոգաբարձութիւնը տարածել Հայերի մէջ:

— —

Հեռաւոր Հոգեւորականութեան, Կալիֆա քաղաքում Ժէ. Գարի վերջերում ասում էր հայագի Մատեն Բաբաջանը:

Լսելով Նոր-Նախիջեւանի գաղթականների մասին, Նա միեւնոյն կտակեց իւր ջէները Նոր-Նախիջեւանի հայ հասարակութեան:

Մատեն Բաբաջանը մեռաւ:

Անցան տարիներ եւ Հոգեւորականից հեռու, հեռու ինկած Նոր-Նախիջեւանը ոչ մի տեղեկութիւն չաւել էր այդ մասին:

Վերջապէս կտակի լուրը հասաւ Նոր-Նախիջեւան եւ այստեղ սկսեցին մտածել, թէ ինչպէս ձեռք բերին բարեբար Մատեն Բաբաջանի գումարները, որ մնում էին տարուց տարի անգլիական բանկում:

Նոր-Նախիջեւանի հասարակութիւնը ընտրեց Մ. Նալբանդեանին գնալ Կալիֆա իւր եւ իբրեւ իրագործ ներկայացուցիչ ժողովրդի բանակցել անգլիական կառավարութեան հետ:

Մ. Նալբանդեանը այդ յանձնարարութիւնը կատարեց ամենալավով կերպով:

Նա ժամանեց Կալիֆա, սկսեց ուսումնասիրել անգլիերէն լեզուն եւ օրէնքները. Նա կրցաւ դատարանում ապացուցանել Նոր-Նախիջեւանի պահանջների իրաւացիութիւնը եւ ասացաւ կտակած գումարները երկար տարիների ուսկանեցով:

1862 թ. Մ. Նալբանդեանը վերագործառ Ռուսաստան:

Ի միջի ալյուց նա բերեց Հնդկաստանից Մոսկուայի կենդանաբանական պարտէզին մի թանկագին ընծայ, մի անգեղջիւր, որ մնաց կենդանի մինչև ութսունական թուականները:

Օրչասը մտնեաւ էր:

Իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ Մ. Նալբանդեանը անցաւ Փարիզ, Լոնտոն և ուրիշ քաղաքներ:

Լոնտոնում նա բարեկամացաւ Հեռցենի և Բակունինի հետ և այնպիսի մի խոր, գիւթիչ ապաւորութիւն թողեց Հեռցենի վրայ, որ վերջինս, ուղարկելով Նալբանդեանին իւր կնոջ մաս, տւեց նրան մի յանձնարարական նամակ, ուր գրւած էր.

«Քեզ ուղարկում եմ մի մարդ, ուրիշ ցարժանք հագիւ քե լինի սրաւ աւխարհում»: Հեռցենը մասնաձիշ էր անում նամակում Նալբանդեանի ազնիւ, մաքուր հագին, նրա խելքը, ներքին կրակը: Պնդում են, որ մի քանի ցածագի մարդիկ, տեսնելով Հեռցենի ջերմ ալգ ընդունելութիւնը, իսկոյն և եթ իմաց են տալիս Ռուսաց կառավարութեան, վերջինս սուհասարակ ծուռաչքով հայտում էր Մ. Նալբանդեանի վրայ եւ այդ լուրը լցրեց ցարիզի արքանեականի համբերութեան չափը. վճեցին ձերբակալել ալգ, վերին տասիճանի վտանգաւոր մարդուն»:

Ամրան գեղեցիկ օրերից մէկն էր:

Նալբանդեանի ընտանիքը պատրասուել էր կառքով գնալ մոտակայ Ս. Ռաչ վանքը եւ մի քանի ժամ անցկացնել նրա գարեւոր պարտէզում:

Արդէն հասարկել էին ընտանիքի բոլոր անդամները. սպասում էին Միքայէլի քրոջը Գայանէին:

Յանկարծ ալգ խուլ, քնովթաթախ փողոցի սուտունքը կտրեց «Սեւ կառետ»ի (1) գլրկացը:

Ալգ կառքը գալիս էր իւր զոհի ետեւից:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

Երկար ժամաարմնները որոնեցին Նախիջեւանի անանուն փողոցներում Նալբանդեանի ընտանիքը եւ չգտնելով վճեցին մահել «մագիստրատ», ալստեղ ժամաարմնի գնդապետը հարցրեց գառաւոր իմամուէլ Պոպովից, Նալբանդեանի հասցէն:

Հա՛ Միամիտ իմ. Պոպովը տւեց հասցէն, մինչդեռ հեշտութեամբ կարելի էր իմաց տալ Մ. Նալբանդեանին եւ մի կերպ փախցնել նրան:

Ճակատագիրը ջլամեցաւ, որ ալրի եւ գործէ Հայութեան պարծանքը:

«Սեւ կառետ»ը կանգնաւ Նալբանդեանների տան առաջ:

Ժամաարմնները շրջապատեցին շէնքը և գնդապետը, մտնելով ներս, յալտարարեց.

— Դուք էք Միքայէլ Նալբանդեանը:

— Այո, նկատեց հանգիստ վերջինս:

(1) Ալգ կառքով ամուսն էին կալաւացիական յանցաւորներին:

— Դուք ձերբակալուած էք. հետեւեցէք ինձ:

— Իսկոյն. բայց կարծում եմ, որ դուք չէք մերժել մի բաժակ շամպայն խմել ինձ հետ:

Գնդ աղետը շարած այդ ոտնադրութիւնից, այդ անհասկանալի հոգեկան անդորրով ի՞նչից, համաճախեց:

Նալ բանդեանի արածը մի թատրոնական ժեստ չէր. ո՛չ, հոս սպասում էր իւր սիրելի լքող Գայանէի գալուտեանը:

— Ժամանակ է... հետեւեցէք ինձ, նկատե՛ք մի քառորդ ժամից քնդապետը:

Նալ բանդեանի նոտեց «եւ կառետ»ը, նրա մօտ տեղադրուեցան երկու ժանտարմ:

«Սեւ կառետ»ը շարժեց անդից:

Փողոցի անկիւնում Մ. Նալ բանդեանը տեսաւ Գայանէին:

Նա հանեց իւր լայնեղր գլխարկը, ուրախ, սրտաւելի մոլտաց եւ բարեւեց. խեղճ աղջիկը մնաց քարկեծ:

— Եղբայր, թագաւոր եղբայր, կըրցաւ միայն շնչալ հոս իւր գողացող շըրթներով:

«Սեւ կառետ»ը անհետացաւ, անհետացաւ առ միշտ:

Իսկ տանը այդ ձերբակալութեան հետեւանքները եղան արտափելի:

Մ. Նալ բանդեանի մ'այլը, Մարիամը, խելագարեց եւ սկսեց ուտել... ստպոնի կտորներ:

Երկու օրից խելագարեց եւ հայրը, Դավարոս Նալ բանդեանը:

Ողբերգութիւնը սկսեց:

—

Դեռ մ'իջեւ այժմ Նոր-Նախիջեւանում յիշում են այդ «սեւ կառետ»ը:

Նրանով տարին Մ. Նալ բանդեանին Պետերբուրգ, գետեցին եւ դատաւարոնեցին երեքուկէս տարւայ բանտարկութեան յայտնի Պետոսոյավլովսի բերդում:

Նա մտաւ բերդ բոլորովին առողջ:

Նալ բանդեանի սոհմում թոքախտ

չկար եւ Միքայէլը ստացաւ այդ ոտնադրութիւնից, որ ձմրանը նրա նշանակի պատերի վրայ ամէն գիշեր գոյա-նում էր ձեռն հաստ շերտը եւ ստույգը:

Նա մնաց բերդում երեք տարի շարու-նակ եւ գարձաւ... կմախք:

Այդ երկար տարիների ընթացքում հոս ունեցաւ միայն մի տեսակցութիւն իւր մտերիմ ընկեր Ստակոսեանի հետ եւ կըրցաւ գաղտնի սալ նրան մի համակ իւր քրոջ, Գայանէի, անուամբ:

Այդ համակում հոս գրում էր եւ խնդրում էր Գայանէին, որ արգէն գնացել էր մարդու, անդատաւ սալ ուսում իւր գաւազներին:

— Իմացիր, քորիկ, 50 տարուց յետոյ ամենքը կը ստանան ուսում, եւ աղջիկները եւ տղաները, հոտած միասին դատարաններում:

Երբ ցարի կառավարութիւնը տեսաւ, որ Նալ բանդեանի օրերը հաշուած են, որ հաշիւ եւս կարող չէ լինել «վտանգաւոր», հաշիւ հանձնօրէն ներումն չսրհեց հոգեվարքին եւ ուղարկեց նրան աքսոր կամիշին քաղաքը, Վոլգա գետի ափին:

Այնտեղ երեք ամսից յետոյ կնքեց իւր մահականացում Մ. Նալ բանդեանը: Դադարեց բաւարել մի մեծ ոիրտ, մի բազմաչարչար հոգի:

Մեռաւ մեծ մարդը եւ մեծ յեղափոխականը:

Մեռաւ 36 տարեկան հասակում:

Եւ ճշիւ կատարուեցան նրա «Ազատն Աստուած» երգի հոգեշունչ խօսքերը:

— «Ազատութիւն սիրողին

Այս աշխարհ իսկաւ ճիշդ է...»

Այո՛, Մ. Նալ բանդեանի համար, այդ քանքարաւոր խառնուածքի համար, այն մթնոլորտը, ուր ձգեց նրան ճակատագիրը, շատ նեղ էր և խեղդիչ, թէ՛ ուսական, եւ թէ՛ մանուսանդ հայկական ողորմելի իրականութիւնը. ցարիգի՛ բռնակալութեան սուր ժանիքները եւ ընդհանուր տի-

բող խառնարը. սարկուլիւնը, — այդ բոլորը անշուշտ չէին կարող նպաստել ազատութեան երգչի կանոնաւոր զարգացման, յառաջդիմութեան եւ գործունէութեան:

Վարյի խոսքերի մէջ նա հրաշքով բուսել էր իբրեւ մի քնքոյշ, հոտաւէտ վարդ: Դժոհայ հիւսիսի ստանամանքը իւր ցուրտ շնչով գտու այդ վարդի թերթիկներին:

Թժնեց նա, թառամեց և փչեց հոգին:

—

Տիրող օրէնքի աչքում Մ. Նալբանդեանը քաղաքական յանցաւոր էր:

Այդ էր պատճառը, որ ներքին գործերի նախարարը, զիջանելով հանգուցեալի եղբօր խնդիրքին, թոյլ տւեց տեղափոխել կամիշինից Նոր-Նախիջեան Նալբանդեանի մարմինը միայն այն պայմանով, որ նախ գազադի խուփը չըացուի և երկրորդ թաղումը կատարւի անշուշտ համեստ, առանց որ եւ է ցոյցերի ժողովուրդի կողմից:

Երբ շոգենաւը հասաւ Նոր-Նախիջեանի նաւահանգստին, այնտեղ հաւաքուած էր ամբողջ հայ գաղթականութիւնը թէ՛ քաղաքից եւ թէ՛ մօտակայ գիւղերից:

Երբ գազադը դուրս բերին ափ, քաղաքի եօթը եկեղեցիների զանգերի տխուր, միալար ղողանջիւնը կարեց տիրող սուսունքը:

Սրտամաշ մեղեդին աւետեց ամենքին, որ այլ եւս չկայ նա, որի սիրտը միշտ բախել էր ընդ հանրութեան, ժողովուրդի համար, որ ընդհանուրի շահը միշտ գերադասել էր իւր անձնական. շահերից, որ աղբի մտերիմ բարեկամն էր եւ հայու-թեան պարծանքը:

Տխուր թափօրը ուղեւորեցաւ դէպի Ս. իսայ վանքը, ուր կենդանութեան ժամանակ Մ. Նալբանդեանը քանիցս ցանկութիւն էր յայտնել թաղելու:

Դազադի ետեւէք գնում էր ծաքով տոբաղջ հայ գաղթականութիւնը:

Գնում էին սղոմարդիկ, կանայք, աղջիկներ, ճերբեր, երեխաներ:

Վանքի բախում ժողովուրդը պահանջեց որ վերցւի գազադի խուփը — կարելի է մեր Միքայէլը չէ, լուռւմ էր ամէն կողմից:

Ժողովրդի պահանջը կատարեցին:

Դազադում զինւորական բժշկի նշանադրեալով պառկած էր ինքը, Միքայէլ Նալբանդեանը:

Բաղդի մի հեզնական ժպիտ:

Նա, որ ատելով ատում էր նշանադրեալներ, ուսողներ, չինովնիկներ, իւր վերջին ճանապարհորդութիւնը կատարում էր... նշանադրեալ չափին:

Այդ եօթը եկեղեցիների զանգերի ղողանջիւնը, դազադի բացումը տեղական իշխանութեան աչքում մի գիմադրութիւն էր, մի բողբոյ:

Եւ ժամատարմները սկսեցին մի նոր գործ:

Նրանք մեղեդիների ազատամիտ քուզաքալուի կ. Հայրապետեանին եւ առաջին դատաւոր Դանիէլ Բարաքաշին:

Գործը կարող էր ստանալ վատ ընթացք: Անհրաժեշտ էր փրկել այդ երկու աչքի ընկնող գործիչներին:

Եւ սարքեցին ժամատարմների գլխին մի օյին:

Տէր Պօղոս քահանայ Ստեփաննոսեանը համոզեց հանգուցեալի քրոջ Գայանէի, որ իրաւարեանի կիճն էր, պնէլ մեղքը իւր վրայ:

— Դու առտ, որ ինքը ես հրամայել ժամակային խփել զանգերը եւ երգելի իտայ ու Աւետարանով:

Երկար տառաւեց Գայանէ:

Նա վախում էր սուտ երգումից:

— Ոչինչ... Աստուած կը ներէ, համարում էր քահանայ:

Քաղաքային բժիշկ Հեռեմիկը վկայական տւեց, որ Գայանէն յոյ է եւ չէ կարող գալ դատաստան երգում անելու:

Այդ պատճառով դատաւորը, քահանան եւ ժամատարմները գացին Գայանէ իր-

չտարեանի տանը եւ նա երգւեց, որ ինքը հրամայել է խփել եկեղեցու զանգերը եւ բանալ դադադի խուփը:

Կ. Հայրապետեանին եւ Դ. Քարաբաշին նշանակեցին թեթեւ ուտտիժ — եօթ օրով անալին ձերբակալութիւն:

Դեռ երկար Գոյանէ իրաւաստեանը լաւով յիշում էր իւր ոտաւ երգումը:

— Այժիկ, որով եւ յղի էի երգումն օրին, եղաւ անբաղդ, նրա սրբին կախեց, աղջիկը մեռաւ, մեռաւ եւ ումուսինը, տհա՜ն քեզ սուս երգում...

Այսպէս վերջացաւ Մ. Նալ բանդ եանի սրբերդ ու իման վերջին արարուածը:

ԳԷՈՐԳ ԶՈՒՐԱՐ

Նոյն-Նախիջևան

== Բ Ր Ո Ն Ի Կ ==

ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ԱՅԺՄԵԱՆ ՀԱՅ ՄՏԱԽՈՐ ԿԵԱՆՔԻՆ ՎՐԱՅ

Վերջին մէկ երկու տարուան ընթացքին Հայաստանի ու արտասահմանի մէջ ի յայտ եկած հայ մտաւոր կեանքի կարեւորագոյն երեւոյթներուն կ'ուզեմ նուիրել այս քրոնիկա:

Ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Հայաստան, ինչպէս եւ թիֆլիս, Բազու կամ Մոսկուա հրատաքակուած գրական, բանասիրական կամ այլ բնոյթ ունեցող բոլոր հատորներուն վրայ որոշ ծանօթութիւն չունինք: Հակառակ մեր բազմապատիկ դիմումներուն, դեռ անոնց ամենքը կանոնաւորապէս ստանալու կարելիութիւնը չունեցանք: Պիտի խօսիմ ուրեմն այն գործերուն վրայ միայն որ ինծի զրկուած են:

Ասոնց մէջ Հայտ կարեւոր տեղ մը կը բռնեն «Նոր», Հայաստանի Պետական Համալսարանին Գիտական, Տեղեկագիրները» եւ

Նոր Ուղի ամսագրին թիւերը (1—10) զոր ստացած եմ:

Տեղեկագիրներէն մին, (Երեւան, 1927, թիւ 2—3), ստուար հատոր մը (գին՝ երկու տոլար 10 սէնթ), կը պարունակէ հետեւեալ ուսումնասիրութիւնները.—

1. Յակոբ Յովհաննէսեան, Հ. Ս. Ա. Հ. Պետական Համալսարանը: 2. Մանուկ Աբեղեան, Հին գուսանական ժողովրդական երգեր (մեծապէս շահեկան ու հմտալից ուսումնասիրութիւն Նահապետ Գուշակի վերագրուած տաղիկներու լեզուին տաղաչափութեան, գիղեցկագիրտութեան եւ այլ մասնալատութեան), Ա. Տէրտէրեան, Եկատողութիւններ մեր գիւղագիրներին մասին (կարեւոր ուսումնասիրութիւն Հայ գիւղի կեանքին եւ անոր հուրբուած արեւելահայ վիպասաններու, բանաստեղծներու գործերուն), Հ. Զօրեան, Արաքսի ի հարկային քաղաքականութիւնը աւատական Հայաստանում, Գ. Ջաղեթեան, Անգրկող-